SRI T. HANSA ME...

Appendix 03

अनन्त श्रीविभूषित जगद्गुरु निम्बार्काचार्यपीठाधीश्वर

श्रीकेशवकाश्मीरीभट्टाचार्यजी महाराज

विरचित

।। श्रीकृष्णशरणागतिस्तोत्रम् ।।

गोविन्द गोकुलपते वसुदेवसूनो
　　गोपाल कृष्ण गरुडध्वज गोपिनाथ ।
श्रीवासुदेव पुरुषोत्तम पद्मनाभ
　　त्रायस्व केशव हरे शरणागतं माम् ।।१।।

ब्रह्मण्यदेव जनवल्लभ दीनबन्धो
　　लक्ष्मीनिवास करुणालय कंसशत्रो ।
वैकुण्ठनाथ धरणीधर धर्मरूप
　　त्रायस्व केशव हरे शरणागतं माम् ।।२।।

लक्ष्मीपते कमललोचन कल्मषारे
　　वाराह वामन जनार्दन नन्दसूनो ।
पीताम्बराच्युत हरे मधुकैटभारे
　　त्रायस्व केशव हरे शरणागतं माम् ।।३ ।।

श्रीरामचन्द्र रघुनाथ जगच्छरण्य
　　राजीवलोचन धनुर्धर रावणारे ।

सीतापते रघुपते रघुवीर राम

त्रायस्त केशव हरे शरणागतं माम् ।।४ ।।

नारायणाव्यय विभो भवबन्धनाश

वेदान्तवेद्य यदुनन्दन विश्वरूप ।

श्रीवत्स श्रीधर गदाधर शंखपाणे

त्रायस्य केशव हरे शरणागतं माम् ।।५।।

गोपीपते यदुपते नवनीतचौर

वृन्दावनेश मुरलीधर पद्मपाणे ।

गोवर्द्धनोद्धरणधीर मुकुन्द शौरे

त्रायस्व केशव हरे शरणागतं माम् ।।६।।

सर्वज्ञ सर्वद शरण्यकृपासमुद्र

कारुण्यरूप कमलाकर कैटभारे ।

दारिद्र्य-दुःखविनिवारण विश्वबन्धो

त्रायस्व केशव हरे शरणागतं माम् ।।७ ।।

हे राधिकाप्रिय अनन्त मुकुन्द कृष्ण

विश्वेश्वराखिलगुरो कमलायताक्ष ।

नारायणादिपुरुषेश पुराण विष्णो

त्रायस्व केशव हरे शरणागतं माम् ।।८ ।।

हे ईड्य यादवपते सरसीरुहाक्ष

चैतन्यरूप परमेश्वर पूर्णकाम।

अध्यात्मदीप परमेश पुराण जिष्णे

त्रायस्व केशव हरे शरणागतं माम्॥९॥

पद्मापते मधुरिपो जगदेकसाक्षिन्

भृत्यार्तिनाशन नरेश्वर देवदेव।

चाणूरमर्दन चतुर्भुज चक्रपाणे

त्रायस्व केशव हरे शरणागतं माम्॥१०॥

भो राधिकाहृदयजीवन सुन्दराङ्ग

ब्रह्मादिदेवपरिपालक दैत्यशत्रो।

केशि-प्रलंब-बक-धेनुक - प्राणहारिन्

त्रायस्व केशव हरे शरणागतं माम्॥११॥

श्रीकृष्णशरणस्तोत्रं, तदीयगुणसंयुतम्।

सर्वाशुभहरं दिव्यं, पठनाद्भक्तिदंनृणाम्॥१२॥

"इति श्रीजगद्विजयि - केशवकाश्मीरि - भट्टाचार्यजी - महाराज - विरचितं श्रीकृष्णशरणागतिस्तोत्रम्॥"

Appendix 0

Some selected portions and easy lucid style – Extract from Keśava Kāśmīri Bhaṭṭācārya's Tattvaprakāśikā

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम्।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता॥०१.०३॥

पश्यैतामिति। भो आचार्य ! एतां पाण्डुपुत्राणां महतीं चमूम् व्यूढां पश्य, युद्धार्थमागतानां युक्तमेव चमूव्यूहरचनमिति चेतत्रोक्तमाचार्येति। त्वदाश्रितास्मदुद्योगमप्रतीक्ष्यादावेवोद्युक्ता इति तद्धार्ष्ट्यं पश्येति भावः। ननु तेषामपि मच्छिष्यत्वाज्ज्येष्ठत्वादि गुणवत्त्वाच्च युक्तः प्रथमं तदुद्योग इति चेत्तत्राह-द्रुपदपुत्रेणेति द्रुपदस्य तव शत्रोः पुत्रेण व्यूढां व्यूहरचनया स्थापितां अतस्त्वया न क्षम्यतामिति भावः। प्रबलेन शत्रुपुत्रेण सेनापतिना सह न सहता योद्धव्यमिति चेत्तत्राह-तव शिष्येणेति। नहि गुरोरधिकः शिष्यो भवति, एवं चेततः का शङ्का तत्राह-धीमतेति। तव मारणे कृतमतिनेत्यतो नोपक्षणीय इत्यभिप्रायः। एतेन धर्मक्षेत्रगतस्यापि तवपुत्रस्य धर्मबुद्धिर्नोत्पन्ना। सर्पस्य पयःपानेऽपि न क्रोधहानिः, प्रत्युत विषवृद्धिरेव भवति, तद्वत्। तस्मात् तद्राज्यप्रत्यर्पणशंका त्वया न कार्या इति भावः।

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्।
नभश्च पृथवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन्॥०१.१९॥

धार्तराष्ट्राणामन्यत् भयं सूचयति स घोष इति। स पाण्डवसैन्ये

वीरकृतशङ्खघोषो धार्तराष्ट्राणां तव ये वीरास्तेषां सर्वेषां हृदयानि व्यदारयत् । हृदयविदारणतुल्यां पीडामजनयत्। किं कुर्वन् नभश्चपृथिवीं च व्यनुनादयन् प्रतिध्वनिनाऽऽपूरयन्। यतः तुमुलोऽतितीव्रः।

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥०२.१६॥

नन्वतिप्रभूतशीतोष्णादिप्राप्तावात्माऽप्यतिदुःख्यनुभूयते, अमुकोऽतिदुःखेनमृत इत्यात्मनोऽप्यभावप्रतीतेः कथं शीतोष्णादेरेवागमापायित्वं कथं वाऽऽत्मनोऽमृतत्वकल्पनमित्याशंकां निरासयति-नेति। असतोऽनात्मधर्मस्य विकारस्य शीतोष्णादेरात्मनि भावः सत्ता न विद्यते, सतोऽविकार्यस्यात्मनोऽभावो विनाशो न विद्यते। अनयोर्भावाभावौ नाज्ञप्रतीत्यवसेयावित्याह-उभयोरिति। उभयोरप्यनयोः सदसतोविचारे जाते अन्तः सिद्धान्तपक्षः निर्णय इत्यर्थः तत्वदर्शिभिर्दृष्टः। सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्, एतदात्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो !(छा. उप.०६.०८.०७) इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्वं जीवात्मपरमात्मनोः स्वरूपं तद्दर्शनशीलैर्दृष्टो ज्ञात इत्यर्थः।

अछेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥०२.२४॥

शस्त्रादिजन्यतन्नाशानर्हत्वे हेतूनाह-अच्छेद्य इति। यतोऽच्छेद्योऽयं तस्मादेनं शस्त्राणि न छिन्दन्ति । एवमेवाशोष्यन्तानि विशेषणानि हेतुरूपविशेषणानि योज्यानि। अच्छेद्यत्वादिष्वपि हेतुमाह-नित्य इति। अनित्यश्छेद्यदाह्यादिरूपो भवति, नो नित्यः। नित्यत्वेऽपि हेतुः- सर्वगत इति। सर्वगतत्वव्यापन

स्वभावोऽतिसूक्ष्म इत्यर्थः। नहि व्यापनशीलमतिसूक्ष्मं वस्तु शस्त्राग्न्यादिभिश्छेद्यदाह्यादि कर्तुं, शक्यते। यतोऽछेद्योऽदाह्यश्च तत एव स्थाणुः स्थिरस्वभावः स्वरूपान्यथाभावरहितः। स्थाणुत्वादक्लेद्यः अद्भिरार्द्रीकृत्य स्वरूपाच्च्यावयितुमशक्यः। स्थाणुत्वादेवाचलः अप्रकम्प्यः। अचलत्वादशोष्यो वायुना शोषयितुमशक्यः। तस्मादुक्तेभ्यो हेतुभ्यः सनातनः, नित्यस्वरूप इत्यर्थः।

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशम्।।०२.३२।।

स्वश्रेयो महता यत्नेन प्राप्यते, इदं तु तवायत्नतः प्राप्तमित्याह-यदृच्छयेति यदृच्छया स्वप्रयत्नं विनैवोपपन्नमुपस्थितमीदृशं पौरुषविशेषविशिष्टवीरपुरुषप्रतियोद्वृनिष्ठमैहिकामुष्मिकेष्टकीर्तिलाभकरं युद्धं सुखिनः सुखार्हाः क्षत्रियाः लभन्ते। ननु युद्धे मृतश्चेत् तस्य किं सुखं स्यादित्यत्राह-स्वर्गद्वारमिति। अप्रतिरुद्धं स्वर्गस्य द्वारभूतं । तत्-

य आहवेषु युद्ध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः।

अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा।। -इति वचनात्।

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां प्राप्य विमुह्यति।

स्थित्वा स्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति।।०२.७२।।

उक्तात्मनिष्ठां स्तुवन्नुपसंहरति-एषेति। एषाऽसंगकर्मपूर्विका ब्राह्मी ब्रह्मसंबंधिनी ब्रह्मप्रापिकेति यावत् स्थितिः स्थितप्रज्ञा लक्षणा निष्ठोक्तेति शेषः। एनां स्थिति प्राप्य कर्मयोगी न विमुह्यति देहात्मबुद्धिं न प्राप्नोति। अस्यां स्थित्यां अन्तकाले मरणासन्नकालेऽपि स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणं सर्वकर्मध्वंसपूर्वकं दुःखात्यन्ताभावं भूत्वा निरंतरभगवद्भजनानंदसुखानुभवयोग्यो भवतीति भावः। किं पुनर्वक्तव्यं ? यदि पूर्वसमर्थे वयस्यस्यां स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति।

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥०३.२१॥

ननु मया कर्मकरणे लोकसंग्रहः कथं स्यादित्यतआह-यद्यदिति । श्रेष्ठः जातिकुलगुणादिना लोकेऽतिशयप्रशस्यतया संमतः पुरुषो यद्यत्कर्माऽऽचरति, इतस्ततो निकृष्टो जनस्तत्तदेवाचरति। ननु शुभाशुभाचारयोः शास्त्रमेव सर्वेषां तदेव दृष्ट्वाऽन्येऽपि किन्न कुर्वन्तीत्यत आह-स इति। स श्रेष्ठः पुरुषो यच्छास्त्रमन्यद्वा प्रमाणं कुरुते मन्यते लोकोऽज्ञजनस्तदेवानुवर्त्तते तदुक्तवचनं विश्वस्तः कुरुते। यथा शास्त्रगर्हितमपि मत्स्य-भोजनं पूर्वं केनचिच्छ्रेष्ठेन कृतं कान्यकुब्जादयस्तदनुवर्त्तिनो बहवो भुञ्जते, तद्वत्।

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥०३.३५॥

ननु शास्त्रचार्योपदेशेनासन्मार्गान्निवृत्तस्येश्वराराधनाय निर्हिंसक-सात्त्विकयदृच्छालाभसंतोष वन्यान्नादि जीवनरूपो मुनिधर्म एव श्रेयानिति। स्वधर्मः स्ववर्णाश्रमनिबन्धनः शास्त्रविहितो यो धर्मः स विगुणोऽपि कियद्गुणहीनोऽपि सुष्ठु सर्वाङ्गतयाऽनुष्ठितात्परधर्मादन्यवर्णाश्रमोद्देशेन विहिताद्धर्मात् श्रेयान् प्रशस्यतरः, अतः स्वधर्मे स्थितस्य निधनमरणमपि श्रेयः, अतिशयेन प्रशस्यम्। कस्मात् परधर्मे जीवनादपि यतः परधर्मो भयावहः परस्यान्यस्यान्येनानुष्ठितः शास्त्रीयोऽपि धर्मः तद्रूचिरपि पाववत् भयावहः नरकादिभवं तत्फलमावहति प्रापयतीति तथा पर्युदस्तो हि यो यस्माच्छास्त्रीयादपि कर्मणः। न स तत्राधिकारी स्याद्दानादौ दीक्षितो यथेति शास्त्रनियमात्।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्।

मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्या ! सर्वशः ॥०४.११॥

ननु यदि ज्ञानतपसा पूतानां निष्कामभक्तानामेवात्मकभावं ददासि, नान्येषां सकामभक्तानां तर्हि त्वय्यपि वैषम्यं स्यादित्याशंक्याह-ये यथेति। ये भक्ता यथा येन प्रकारेण सकामतया निष्कामतया च मां प्रपद्यन्ते उपासते तांस्तथैव तदीप्सितफलदानप्रकारेण भजामि, अनुगृह्णमि। तत्रापि न केवलमात्मभक्तानेवापि तु अन्यदेवभक्तानप्यनुगृह्णमि। यतः सर्वशः सर्वप्रकारेण इन्द्रादिदेवानपि भजन्तो मनुष्या मम सर्वात्मभूतस्य वासुदेवस्य वर्त्म भजनमार्गमनुवर्त्तन्ते "यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुः स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराडित्यादिश्रुतेः (महा.ना.उप. ११.२०?) यदाह वसुधा सर्वं सत्यमेतद्दिवौकसः। अहं भवो भवन्तश्च सर्वे नारायणात्मका" (वि.पु. ०५.०१.३०) इति वैष्णवे। तस्माद्यं कञ्चिदपि भजतां कर्मफलदाता सर्वात्मा भगवान्वासुदेव एवेति फलितं, फलमत उपपत्तेरिति (ब्र.सू.) न्यायात्।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम्।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना॥०४.२४॥

एवमुक्तविधस्य योगिनः समग्रकर्मप्रविलय उक्तस्तत्र कथमाकांक्षायां ज्ञानावस्थितचेतस इति पदस्य व्याख्यारुपं सांगस्य यज्ञस्य ब्रह्मात्मकतानुसन्धानप्रकारमाह - ब्रह्मार्पणमिति। अर्प्यतेऽनेनेति अर्पणं श्रुगादि मन्त्रादि च ब्रह्मात्मकत्वाद्ब्रह्मैव। हविरग्नौ प्रक्षेपणीयं द्रव्यं ब्रह्मैव, ब्रह्माग्नौ ब्रह्मभूतेऽग्नौ ब्रह्मणा कर्त्रा यजमानेन हुतं प्रक्षेपणक्रियापि ब्रह्मैव, तथाऽप्रणसम्प्रदानभूतदेवताऽप्यनुसन्धेया। तथा च कर्ता कर्म करणमधिकरणं सम्प्रदानं क्रिया च सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः एवं ब्रह्मात्मकं कर्मणि समाधिस्तत्त्वानुसन्धानं यस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मैव गन्तव्यं प्राप्त्यं फल नतु स्वर्गादिनश्वरफलमित्यर्थः।

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥०४.२८॥

किञ्च - द्रव्ययज्ञा इति। केचिद्द्रव्ययज्ञाः स्वधर्मतो द्रव्यार्जन कृत्वा पात्रे प्रतिपादनदेवार्चनहोमवापीकूतडागादिषु प्रयुञ्जति ते द्रव्ययज्ञाः केचित्तपोयज्ञाः। कृच्छ्रचान्द्रायणादि तप एव यज्ञो येषां ते तपस्विनः। तथाऽपरे योगयज्ञाः यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणध्यानसमाधय इत्यष्टांगो योग एव यज्ञस्तन्निष्ठाः। स्वाध्यायो वेदाध्ययनमेव यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञा, वेदवेदान्तार्थाभ्यासनिष्ठा ज्ञानयज्ञाः यतयः यत्नशीलाः संशितव्रताः सम्यक् शितानि तीक्ष्णीकृतानि दृढानि व्रतानि येषां ते व्रतयज्ञाः।

विद्याविनयसम्पन्ने ब्रह्मणे गवि हस्तिनि।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥०५.१८॥

एतदेवोपपादयति-विद्येति। विद्या शास्त्रार्थज्ञानं विनयं विनीतत्वं ताभ्यां संपन्ने ब्राह्मणे सात्विके सर्वप्राण्युत्तमे, गवि पशौ धेन्वां वृषभे वा संस्कारहीने मध्यमे राजसे हस्तिनि, तामसे शुनि च श्वपाके चाण्डाले चात्यन्ततामसेऽत्यन्ताधमे चेत्यादिष्वत्यन्तविषमाकारेष्वपि पण्डित्ास्तत्त्वयाथात्म्यविदः समदर्शिनः, सममात्मस्वरूपं पश्यन्त्येवं शीलाः। उत्तमाधमादिवैषम्यं प्रकृतिकार्यदेहनिष्ठं, न त्वात्मसु। आत्मानां स्वरूपं तु ज्ञानस्वरूपत्वेन सदा सर्वत्र दोषास्पृष्टतया सममित्येवं दर्शनशीला भवन्तीत्यर्थः।

शुचौदेशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥०६.११॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥०६.१२॥

तत्र तावत्तदुपयोग्यासनमाह-शुचाविति द्वाभ्याम्। शुचौ अशुचिभिर्म्लेच्छादिभिः संसर्गवर्जिते अशुचिवस्तुभिरस्पृष्टे च स्वभावसंस्कारादिना शुद्धे देशे आत्मनः आसनं प्रतिष्ठाप्य प्रकर्षेण स्थापयित्वा, कथम्भूतं स्थिरमचलं नात्युच्छ्रितं, नात्युच्चं, न चातिनीचं, चैलं शुद्धवस्त्रम्, अजिनं मृगादिचर्म, ते कुशेभ्य उत्तरे यस्मिन् तत्, भूमौ कुशमयं, तदुपरि मृगचर्म, तदुपरि वस्त्रमित्येवं रूपमित्यर्थः। तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य एकाग्रं विक्षेपरहितं मनः कृत्वा यताः संयता उपरताश्चित्तस्येन्द्रियाणां च क्रिया येन सः। आत्माविशुद्धये बन्धविमुक्तये योगं युञ्ज्यात् अभ्यसेत्।

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन॥०६.४६॥

अतः सर्वसाधनेभ्यो योग एवाधिकतरः श्रेयोऽर्थिनोपादेय इत्याह-तपस्विभ्य इति। तपस्विभ्यः कृच्छ्रचान्द्रायणादि तप एव पुरुषार्थसाधनं विद्यते येषां ते तथा तेभ्यो योगी अधिकः श्रेष्ठः, ज्ञानं शास्त्रजन्यं परोक्षं तद्वद्भ्योऽपि योगी अधिको मतः। कर्मिभ्यः अग्निहोत्रादिकर्मवद्भ्यश्च योगी अधिको मतस्तस्मात्त्वं योगी भव हे अर्जुन!

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः॥०७.०३॥

वक्ष्यमाणं ज्ञानमतिदुर्लभमित्याह-मनुष्याणामिति। मनुष्याः शास्त्रीयाधिकारयोग्यास्तेषां सहस्रेषु कश्चिदेकः सिद्धये आत्मतत्त्वज्ञानाय यतते। यततां यतमानानां सहस्रेषु कश्चिदात्मानं यथावद्वेत्ति। तादृशानां ज्ञानसिद्धानामपि सहस्रेषु कश्चिन्मां परमात्मानं वेत्ति। मद्विदामपि सहस्रेषु कश्चिदेव मां तत्त्वतः यथाऽवस्थितस्वरूपं वेत्ति। पराभक्तिं विना तत्त्वतो ज्ञानासम्भावात्। भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः इति वक्ष्यमाणत्वात्।

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा॥०७.०६॥

स्वकीयप्रकृतिद्वयकार्यत्वात्सर्वजगतः स्वकार्यत्वमाह एतदिति। एते जडचेतने क्षेत्रक्षेत्रज्ञसञ्ज्ञके प्रकृती योनी कारणभूते येषां तान्येतद्योनीनि च्राचराणि सर्वाणि भूतानि प्राणवन्ति शरीराणि इत्युप-धारय, जानीहि। तत्राचेतनप्रकृतिः स्वरूपपरिणामेन चेतनरूपा तु स्वकर्मणा निमित्तेन तेषु प्रविश्य भोक्तृत्वेनाधारत्वेन च योनिः। न हि जीवं विना देहानां स्थितिर्वृद्धिश्च सम्भवति, ते च मदीये शक्तिरुपे, शक्तेः शक्तिमतः पृथक् स्थितिप्रवृत्त्यनर्हत्वात् मदधीने, शक्तिकार्य शक्तिमत्येव पर्य्यवस्यति। अतोऽहमेव कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः, प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः परमकारणमित्यर्थः। तथा प्रलयः प्रलीयतेअस्मिन्ननेनेति वा प्रलयः संहारस्थानं, संहारको वा कर्त्ता संहर्त्ता चाहमेवेत्यर्थः।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते॥०७.१४॥

ननु "गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूतभाविनी। सितासिता च रक्ता चे" त्यादिश्रुतेर्मायायागुणप्रवाहस्यानाद्यनन्तत्वाभिधानात्तन्मोहितानां

जीवानामस्वातन्त्र्येण तत्परिहर्त्तुमशक्यत्वान्न कदाऽपि कस्यापि मायाऽतिक्रमः स्यादित्याशङ्क्यासाधारणं मायातरणोपायमाह- दैवीति। "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता: केवलो निर्गुणश्चेति" (श्वेता. उप. ०६.११) श्रुतिप्रतिपादितस्य देवस्य स्वतो द्योतमानस्य चिदानन्दघनस्य कर्मनियन्तुः सर्वव्यापकत्वेऽपि चेतनाचेतनजगद्गुणदोषसम्बन्ध-वर्जितस्यातिशयसाम्यशून्यस्य भगवतो नियम्यभूता दैवी एषा त्रिगुणमयकार्यद्वारा सर्वप्रत्यक्षा गुणमयी, सत्त्वरजस्तमोगुणमयात्मिका मम परमेश्वरस्य सर्वशक्तेः सर्वकार्य्योत्पादनशक्तिर्मायाशब्दवाच्या। "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमि" (श्वेता. ०४.१०) तिश्रुतेः। दुरत्यया ममानुग्रहमन्तरेणोपायसहस्रैरपि दुस्तरा, हि निश्चितमेतत्तथापि "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्। तद्योयोदेवानां प्रत्युबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणामि"(कठ. उप.)त्यादिश्रुतिभ्योऽनन्ता एव जीवास्तेषां मध्ये ये केचिन्मामेव सर्वेश्वरं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं मायानियन्तारं प्रपद्यन्ते स्वपुरुषार्थाभिमानं साधानान्तरं च विहाय साधनसाध्यरुपं निश्चित्य सर्वात्मना भजन्ते, आनुकूल्य सङ्कल्पादिकार्पण्यां तां षड्विद्यां शरणागतिं मयि कुर्वन्तीत्यर्थः। त एतैतां मम माया तरन्ति वर्जयन्तीत्यर्थः। न त्वन्ये, अवधारणस्योभयत्र सम्बन्धात्-

ये प्रपन्ना हृषीकेश न ते मुह्यन्ति मानवाः।
भये महति मग्नानां त्राता नित्यं जनार्दन इति।

भिष्मपर्वणि वचनं, वामने प्रह्लादश्चाह "ये संश्रिता हरिमनन्तममध्यमाद्यं नारायणं सुरगुरुं शुभदं वरेण्यम्। शुद्धं खगेन्द्रगमनं कमलालयेशं ते धर्मराजभवनं न निशन्ति धीरा" इति।

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥०७.३०॥

अन्यानपि वेत्क्रॄन्समुचीय तद्वेदनफलं वदन्नध्यायमुपसंहरति- साधिभूताधिदैवमिति। अधिभूतेनाधिदेवेन च तथा अधियज्ञेन च सह मां येऽर्थार्थिनो ज्ञानिनो वा विदुः, ते सर्वे प्रयाणकालेऽपि मरणसमयेऽपि स्वप्राप्यफलानुगुणं मां विदुः। ब्रह्माध्यात्माधिभूतादिशब्दा- नामर्थमनन्तराध्यायेऽर्जुनप्रश्नपूर्वकं श्रीभगवानेव वक्ष्यति।

शुक्लकृष्णे गती ह्यैते जगतः शाश्वते मते।

एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्त्तते पुनः ॥०८.२६॥

उक्तौ मार्गौ नित्यतया निरुपयन्नुपसंहरति-शुक्लकृष्णे इति। शुक्ला अर्चिरादिका प्रकाशमयत्वात्, कृष्णा धूमादिका तमोमयत्वात् एते गती मार्गौ ज्ञानाधिकारिणः कर्माधिकारिणश्च द्विविधस्य जगतः शाश्वते, अनादीमते। शास्त्रज्ञैरिति शेषः। तयोरेकया शुक्लया कश्चिदधिकारी अनावृत्तिं याति। अन्यया कृष्णया पुण्यकर्मा पुनरावर्त्तते।

गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥०९.१८॥

गतिर्गम्यते इति गतिः फलं स्वर्गलोकादिः। भर्त्ता पोषको धारयिता वा प्रभुर्नियन्ता। साक्षी साक्षाच्छुभाशुभकर्मद्रष्टा। निवासः निवासस्थानं, शरणमिष्टप्रापकतयाऽनिष्टनिवारकतया रक्षकः। सुहृत् हिताशंसी, प्रभवः प्रकर्षेण भवति कार्यमनेनेति प्रभवः स्रष्टा। प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्त्ता। तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानमाधारः, निधीयते भोगाऽयोग्यतया क्षिप्यतेऽस्मिन्निति निधानं प्रलयस्थानं, तथाऽव्ययं बीजं परं व्ययरहितं तत्तत्कारणं तत्सर्वमहमेव।

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्॥०९.२२॥

एवं सकामाः संसरन्तीत्युक्तं, निष्कामा मद्भक्तास्तु मदनुग्रहात्सर्वपुरुषार्थभाजो भवन्तीत्याहअनन्या इति। न विद्यतेऽन्यो मद्व्यतिरिक्तः प्राप्य उपास्यो वा येषां तेऽनन्या मां परमप्राप्यं देवदेवं चिन्तयन्तो ये जनाः पर्य्युपासते, परि सर्वतो देहेन्द्रियान्तः करणैः सेवन्ते, तेषां नित्याभियुक्तानां नित्यमनवरतमादरेण मयि मनोऽभियुञ्जतां योगं मत्प्राप्तिपर्यन्तस्य सर्वपुरुषार्थस्य प्रापणं, क्षेमं तत्संरक्षणं पुनस्तदपायशङ्कावर्जनमित्यर्थः, अहमेव वहामि प्रापयामीत्यर्थः।

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन।

भूयः कथय तृप्तिर्हि श्रृण्वतो नास्ति मेऽमृतम्॥१०.१८॥

"अहं सर्वस्य प्रभवो मतः सर्व (१०.०८) मन्त्रोऽहमप्सु कौन्तेये" त्यादिना सप्तमे "मया ततमिदं सर्व (०९.०४) मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमि" (०९.१६) त्यादिना नवमे च मयाऽऽत्मयोगो विभूतिश्चोक्त एव, किं पुनः पृच्छसीत्यत आह- विस्तरेणेति। यद्यपि पूर्व त्वयोक्तं तथाऽपि संक्षेपेणैव। इदानीमात्मनो योगं विभूतिं च विस्तरेण भूयः पुनः कथय। सर्वैः स्वंस्वं श्रेयस्त्वमर्द्यसे हे जनार्दन ! हि यस्मान्माहात्म्यवाचकं त्वद्वचनामृतं श्रृण्वतो मे तृप्तिरमृतं पिवत इवालम्बुद्धिर्नास्ति।

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्॥१०.३८॥

यदपि च सर्वभूतानां सर्वावस्थाऽवस्थितानां चराचरप्राणिनां बीजं प्ररोहकारणं तदहं, हे अर्जुन ! तत्र हेतुः आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं व्यापकेन मया विना

यत्स्यात्तच्चरमचरं वा वस्तु नास्त्येव, सर्वस्य मदविनाभावात्। सर्वकारणव्यापकत्वात् सर्व कार्यमेव। कारणकारणोऽहमित्यर्थः सकारणं कारणाधिपाधिप (श्वेता. उप. ०६.०९) इति श्रुतेः।

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते।
ध्यानात् कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्॥१२.१२॥

तदेवं भगवत्प्राप्त्यसाधारणकारणतदेकनिविष्टमनोबुद्धित्वलक्षण-पराभक्तियोग एव श्रेयस्कामैः सम्पाद्यस्तत्राशक्तानामशक्ति-तारतम्यात्क्रमेणाभ्यास-योगभगवत्कर्मनिष्ठासर्वकर्मफलत्यागेष्वधिकार आदिष्टः। इदानीं कर्मत्यागस्यैवान्तः करणशुद्धिद्वारा परम्परया भगवत्प्राप्तिहेतुभूतपरभक्तिसाधनत्वात्तमेव स्तौति-श्रेयो हीति। केवलश्रवणादिरूपादभ्यासात्सद्युक्तिसद्गुरुशास्त्रोपदेशजं परोक्षजानं श्रेयः श्रेष्ठं, प्रत्यगात्मविषयकपरोक्षज्ञानात् तत्साक्षात्कारहेतुर्ध्यानं विशिष्यते, आत्महितत्वे श्रेष्ठतरं भवति। "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति" श्रुतेः। ध्यानादप्यनिष्पन्नरूपान्मुमुक्षुकृतः। कर्मफलत्यागो विशिष्यते, इत्यनुषज्यते। त्यागात् श्रेयोऽर्थिना यतचित्ततया कृतात्कर्मफलत्यागात् फलाभिसन्धिशून्यकर्मानुष्ठानादनन्तरमेव निरस्तपापतया मनःशान्तिर्भवति। "प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ ! मनोगतान्। आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते" (०२.५५) इत्यनेन सर्वकामत्यागस्यैव परमशान्तिफलकत्वाभिधानात्। "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत" इति श्रुतेश्च।

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥१३.२२॥

एवं गुणसङ्गकृतप्रकृतिसंसर्गात्पुरुषस्य संसारः, नतु स्वतः स्वरूपेणेत्युक्तम् । तत्र कीदृशं तत्स्वरूपमित्यपेक्षायां तत्स्वरूपं विवेचयति - उपद्रष्टेति। अस्मिन्देहे प्रकृतिकार्यभूते वर्त्तमानोऽपि पुरुषः परो भिन्नः न तु स्वरूपेण संसारीत्यर्थः। तत्र हेतूनाह - उपद्रष्टेति। उप समीपे देहस्यावस्था परिणामादेः साक्षिवद्द्रष्टा। तथाऽनुमन्ता च। देहस्वभावप्रवृत्त्याद्यनुमोदिता च भवति। तथा भर्त्ता धारकः । तथा महेश्वरः देहयात्रानिर्वाहकतयेश्वराणामपि देहस्य धारकपालकतया महानीश्वरो महेश्वरः। अत एव परमात्मेति चाप्युक्तः, आत्मशब्देन विवक्षितानां देहेन्द्रियमनसां परमः श्रेष्ठः, आन्तरत्वाद्विज्ञानमयत्वाच्च क्षेत्रज्ञः परमात्मेत्युक्तः "तस्माद्वा एतस्मादन्योऽतरात्मा विज्ञानमय" (तै.आ. ०२.०४.०१) इति श्रुत्येत्यर्थः।

यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम्।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ! ॥१३.२६॥

एवं विविक्तात्मज्ञानं संसारनिवर्त्तनमित्युक्तमितः परं तद्दाढर्यार्थमेव प्रकृतिपुरुषविचारः क्रियते यावदध्यायसमाप्तिः । तत्र तावत्प्रकृतिपुरुषसंसर्ग एव सर्वप्राणिसम्भवहेतुरित्याह-यावदिति। यावत्किञ्चित्स्थावरजगमं सत्त्वं प्राणिमात्रं सञ्जायते उत्पद्यते, तत्सर्व क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् प्रकृतिपुरुषयोः संयोगाद्भवतीति विद्धि। हे भरतर्षभ! न केवलायाः प्रकृतेः, पुरुषाद्वा।

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥१४.६॥

त्रयाणां गुणानां लक्षणं बन्धकत्वप्रकारं चाह त्रिभिः। तत्र तावत्सत्त्वस्याह - तत्रेति। तत्र तेषु त्रिषु गुणेषु मध्ये सत्त्वं निर्मलत्वात्स्वच्छत्वात्स्फटिकपात्रमिवप्रकाशकं सुखज्ञानावरणस्वभावरहितम् अनामयं निरुपद्रवं शान्तमित्यर्थः। स सत्त्वगुणः सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च बध्नाति सुखेन ज्ञानेन च यः सङ्गः अहं सुखी ज्ञानी चेति ज्ञानसुखाभ्यां क्षेत्रज्ञं संयोजयति। पुनस्तत्साधने तत्फलानुभवे च प्रवर्त्तयति।

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्॥१५.१२॥

एवं मुक्तबद्धोभयविधक्षेत्रज्ञस्वरूपं मच्छक्तिरूपांशविभूतिरित्युक्तमिदानीं सर्वशक्तिमत्स्वरूपमुपदेष्टुं तावत्सर्वजगच्छ्रेयोहेतुभूतादित्यचन्द्राग्न्यादीनामपि स्वविभूतित्वामाह - यदादित्येति चतुर्भिः। अखिलं जगदवभासते यदादित्यगतमादित्ये स्थित तेजः यच्च रात्रौ चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो मामकं मदीयमेव विभूतिभूतं विद्धि। तत्तदधिकारार्थं तत्तदाराधनप्रसन्नेन मयैव दत्तमिति जानीहि।

दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता।

मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव! ॥१६.०५॥

उभयोः सम्पदोः कार्यभेदमाह - दैवी सम्पदिति। दैवी उक्तलक्षणा भगवदाज्ञानुवृत्तिरुपा सम्पद्विमोक्षाया संसाराद्विशेषेण मोक्षाय उक्ततत्त्वज्ञानद्वारेण भगवद्भावापतये भवति। आसुरी भगवदाज्ञाविपरीताचारवृत्तिर्निबन्धाय नितरां बन्धः संसारस्तस्मै नितरामासुरीराक्षसीयोनिषु पातायैव मता। शास्त्रज्ञैरिति शेषः। एवं श्रुत्वाऽहं कतरां सम्पदभिजातोऽस्मीति सन्दिग्धचित्तमर्जुनमालक्ष्याश्वासयति - मा शुच इति। हिंसकधर्मक्षत्रियकुलजात आसुरीं सम्पदमभिजातः स्यामिति

शङ्कया शोकं मा कृथाः। यतस्त्वं दैवीं सम्पदमभिलक्ष्य जातोऽसीति एतदेव सम्बोधनेन बोधयति - हे पाण्डवेति। धार्मिकाग्रेसराणां भरतकुरुप्रभृतीनां कुले जातस्य पाण्डोस्तनयस्त्यमपि धार्मिक एव न त्वासुरप्रकृतिरिति भावः।

एतां दृष्टिवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥१६.०९॥

ततश्च-एतामिति। एतां तेषां नास्तिकानां दृष्टिं दर्शनमवष्टभ्याश्रित्य नष्टात्मानः नष्टो देहातिरिक्त आत्मा येषां ते तथा देहातिरिक्तात्मज्ञानाभावात्। अतोऽल्पबुद्धयः अल्पे नश्वरे प्रत्यक्षसिद्धे देहे पञ्चेद्रियविषये वा बुद्धिर्येषां तेऽल्पबुद्धयः, आत्मानात्मविवेकाभावाद्विपरीतज्ञाना इत्यर्थः। उग्रकर्माणः उग्रं हिसादिबहुलं कर्म येषां ते तथा अत एवाहिता वैरिणः सन्तो जगतः क्षपाय प्रभवन्ति।

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥१७.०४॥

तदेवं श्रद्धया निष्ठा ज्ञेया। श्रद्धा तु सात्त्विकादिभेदभिन्ना देवादिपूजालिङ्गेन कार्येण लक्ष्येत्याह - यजन्त इति। सात्त्विकाः सत्त्वप्रचुरा जनाः समानशीलानेव देवान् यजन्ते, तेषां देवाराघनविषया श्रद्धा सात्त्विकीति ज्ञेया। राजसा रजःप्रचुरा जनाः समानशीलानेव यक्षरक्षांसि यजन्ते, तेषां राजसी श्रद्धा भवति। अन्ये तामसा जनाः समानशीलांस्तामसानेव प्रेतान् भूतगणांश्च यजन्ते, तेषां तामसी श्रद्धा भवतीत्यर्थः।

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे॥१८.०३॥

पुनर्मतान्तरमाह - त्याज्यमिति। एके मनीषिणः साङ्ख्याचार्या दोषवत् हिंसादोषवत्त्वेन बन्धकमिति हेतोः सर्वं यज्ञादिकं कर्म मुमुक्षुणा त्याज्यमिति प्राहुः। तत्र यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे पण्डिताः कर्मनिष्ठाः प्राहुः।

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः॥१८.१५॥

इमान्येव सर्वकर्महेतव इत्याह - शरीरेति। शरीरवाङ्मनोभिस्त्रिभिरेतैर्यत्कार्यं नरः प्रारभते निर्वर्त्तयति न्याय्यं शास्त्रविहितं धर्म्यं विपरीतं वा शास्त्रनिषिद्धं वा न्याय्यविपरीतयोर्मध्ये प्राणापानाद्यन्यत्सर्वमन्तर्भवति। तस्य सर्वविधस्य कर्मणः पञ्चैते यथोक्ता हेतवः कारणानि भवन्ति।

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम्।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम्॥१८.३८॥

राजसं सुखमाह - विषयेन्द्रियेति। विषयाणामिन्द्रियाणां च संयोगाद्यत्तल्लोकप्रसिद्धं स्त्रीप्रसङ्गादिजन्यं सुखमग्रेऽनुभवकाले अमृतोपमममृततुल्यं भवति। मनइन्द्रियादिसंयमक्लेशाभावात्। परिणामे विषमिव इहामुत्रापि दुःखजनकत्वात्तत्सुखं राजसं स्मृतम्।

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति॥१८.५९॥

किञ्चाहं स्वतन्त्रो बन्धुवधार्थं त्वन्नियोगं कथं करिष्यामीति त्वया न मन्तव्यमित्याह - यदिति। यद्यद्यहङ्कारमात्मानि स्वातन्त्र्याभिमानमाश्रित्य मदुक्तमनादृत्य न योत्स्ये युद्धं न करियामीति मन्यसे व्यवस्यसे तर्ह्येष ते व्यवसायो मिथ्यैव स्यात्। यतः प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति प्रकृतिस्त्रिगुणमयो मन्नियम्या रजोगुणरूपेण परिणता सती रजःप्रधानक्षत्रियजातावुद्भवं त्वां युद्धे प्रवर्त्तयिष्यत्येवेत्यर्थः।

✠✠✠✠✠